

Rába igen érdekes és értékes megfigyeléseket közöl mindhárom költő — de különösen Babits és Tóth — kapcsán a századeleji szecesszió megnyilvánulásairól. Érdekes viszont, hogy éppen az említett *Léthéfordítás* „halálédes” szavát (40.) nem kapcsolja össze ezzel; vagy Tóth Samain-fordításában (*A bacchánsnő*), amikor észreveszi az eredetit tóthárpádosan feldúsító „lágý” jelzõt, ugyanott az ezt a hangulatot erősítõ, s az eredetiben szintén nem létező „bús” jelző elkerüli a figyelmét (368.).

Végül hadd említsem meg azt az apróságot is, hogy Rába idézi az *Auróra* névtelen kritikusat Tóth Árpád kapcsán — de fel sem ötlük benne, ami kézenfekvõ, hogy e cikk szerzõje Szabó Dezsõ volt. Ezt egyébként az általa idézett részlet stiláris fordulatai is bizonyítják (376.).

Talán apróságnak tetszik, de nem mehetek el szó nélkül amellett, hogy szerzõ s kiadó nem látták szükségét a szokásos névmutató mellett vers-mutatót is közölni: a könyv használhatóságát, forrás-munka-értékét nagy mértékben növelték volna. Ez az értéke Rába György kitünõ munkájának természetesen enélkül sem vitatható; de ezzel késõbbi használóinak is sokat segítettek volna.

NAGY PÉTER

A KÖNYV MESTERE

KNER IMRE LEVELEZÉSE KORÁNAK KÖLTÕIVEL, ÍRÓIVAL,
MŰVÉSZEIVEL, TUDÓSAIVAL

(Magyar Helikon, 1969.)

Az 1867 után meggyorsult kapitalista fejlődés során Magyarországon is létrejöttek a könyvkiadás nagyüzemi formái. Nyomdai és kiadói részvénytársaságok, irodalmi intézetek alakultak, s ezek állították elő a nyomtatványok és kiadványok túlnyomó többségét. Müködésük elsődleges célja a minél nagyobb üzleti haszon elérése volt. Ez szabta meg kiadáspolitikájukat, viszonyukat az írókhoz és a közönséghez, az általuk létrehozott termékhez, a könyvhöz. Fõként olyan mûveket adtak közre, amelyeket a feudális-kapitalista társadalom olvasóközönsége megvásárolt; ismeretlen szerzõk — köztük a fiatal, modern polgári írók és költõk — munkáinak a kiadására nehezen és ritkán vállalkoztak. A fiatal íróknak, legtöbbször még a 20. század elején is, saját költségükön kellett közreadni munkáikat, előfizettséggyűjtésre, vagy mecénási támogatásra volt szükségük.

Mûvek megszûletését akadályozta és megjelenését nehezítette meg a kiadók honorárium-politikája is: a szerzõknek — néhány népszerű író kivételével — rendkívül alacsony tiszteletdíjat fizettek, egy-egy munkájuk vagy összes mûveik gyakran örök időre való

átengedéséért. A századforduló publicisztikájában, a ránk maradt írói levelezésekben, emlékezősekben sok panasz olvasható emiatt. Ady pl. már ismert íróként az *Új versek* sikere után írja Lédának *Az Illés szekerén* kiadásáról: „... Singer és Wolfnerékkel megakadtam. Beküldték a szerződésmintát s én inkább ki sem adom a könyvem. Eszerint nekik joguk van örök időkre minden egyes kiadáshoz 400 koronáért...” Kaffka Margit pedig Adynak panaszkodik 1913-ban: „... Hogy két regényem [*Színek és évek, Mária évei*] tetszett magának, annak nagyon örülök. A készülni kezdő harmadikért [*Allomások*] is ígért a Franklin hosszú alkudozás és becsméréless után 1000 koronát a Vasárnapi [Ujság]-ban való félévi megjelenésért s a könyvért s a további kiadásokért, szőröstől-bőröstül és minden maradékosztul. Bizony nem fogom én megírni azt a harmadik regényt, — napi négy órát aludni öt hónapon keresztül, — így szűkölködni mindvégig! Hát akkor legalább hadd lustálkodom!...” Az új magyar irodalom kiadásának elhanyagolása az olvasóközönség alakulására is károsan hatott. A kiadók az elmaradott, konzervatív igényű középosztálybeli közönség ízléséhez alkalmazkodtak, nem neveltek olvasókat a modern magyar irodalomnak. Hiányzott nálunk a jó és megbízható könyvpropaganda. A hazai lapok legtöbbször mögött valamelyik nagy kiadó állt, s a könyvrovat dícsérte a maga kiadójának szerzői gárdáját, leszolta a konkurens cégeknél megjelent munkákat, vagy hallgatott róluk. Az üzleti célú kapitalista könyvkiadási politika olcsó, gépi könyvtermelése sokat ártott a kiadványok művészi, tipográfiai színvonalának. A múlt század második fele mélypont a nyomdászat történetében, külföldön és Magyarországon egyaránt. A haszonhajhászás lehetetlenné tette azt a gondos munkát és anyagi áldozatvállalást, amely a szép kiadványok elengedhetetlen feltétele. A régi tanult nyomdász-művészetet a gépi technikát ismerő mesteremberek váltották fel, akiknek a keze alól rossz papíron, tipográfiailag ízléstelenül felépített tömegkönyvek, esetleg hivalkodóan túldíszített „díszművek” kerültek ki.

Ilyen kiadási és nyomdai viszonyok közepette alapította meg nyomdáját Kner Izidor 1882-ben, majd fia, Kner Imre vette át előbb a nyomda technikai és művészeti vezetését, később a könyvkiadás teljes irányítását. Kner Imre vállalkozott a magyar klasszikus és modern irodalom, valamint a külföldi irodalom értékeinek kiadására; az írókat tisztességesen honorálta; olvasóközönséget akart nevelni az igazi irodalomnak, s a maradandó értékeket művészi külsőben akarta eljuttatni a legszélesebb néprétegekhez. A művészi könyvvel társadalmi méretű ízlésfejlesztést, esztétikai nevelést kívánt elérni. Mindez anyagi áldozatokat, folytonos tanulást és kísérletezést, megfeszített munkát s ugyanakkor állandó küzdelmet követelt. Küzdelmet az anyaggal és a körülményekkel: a kapitalista nyomdaipar-

ral és üzleti kiadókkal, közvetlen nyomdai környezetével és a hivatalos Magyarországgal. A küzdelmet mind a szakmáján, mind a társadalom egészén belül, elszigetelten vívta néhány értő barát, munkatárs biztatásától ösztönözve. Még így is kora legnagyobb nyomdásza lett.

Kner küzdelmes életének, credménycinek és tragédiájának dokumentuma *A könyv mestere* címen megjelent levelezése kora költőivel, íróival, művészeivel és tudósaival. A kötet 151 levelet tartalmaz, hetvenkilenc levelet Kner írt, hetvenegyét hozzá írtak, egy pedig róla szól. Levelezőtársai a 20. század kiváló magyar költői és írói (Balázs Béla, Füst Milán, Gellért Oszkár, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Veres Péter stb.), művészei (Bartók Béla, Buday György, Kozma Lajos, Kodály Zoltán, Mata János, Székely Aladár, Telcs Ede stb.), tudósai (Elek Artur, Fitz József, Földessy Gyula, Fülep Lajos, Györfly István, Hatvany Lajos, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor stb.) és még sokan mások; munkatársak, barátok, vitapartnerek. Levélváltásaikból gazdagon bontakozik ki a nyomdászat és könyvkiadás, az irodalmi élet képe, az írók helyzete és a közönségviszonyok, a közélet legfontosabb szociális, gazdasági és politikai problémái a 20. század első négy évtizedében; elsősorban azonban Kner Imre gazdag egyénisége, mélységes embersége és inagyarsága, kiváló szaktudása és nagy munkaszeretete, és egész áldozatos munkássága. Levelei — különösen a fasizmus szorítása idején írottak — megrázó önvallomások.

Kner egész munkássága alatt a könyvkészítést tartotta a nyomdászat csúcának és igazi feladatának, bár nyomdájának fő bevételi forrása közigazgatási nyomtatványok készítése volt. A könyvkiadást szociális célú hivatásnak tekintette, nem luxuskiadványok előállítására törekedett, hanem az olcsó tömegtermékek megnevesítésére: „... a mi mesterségünknek éppen a sokszorosítás és ezzel a népszerűsítés a lényege és hivatása” (Király Györgynek); „... az olcsó tömegkönyv az, ami a tömegek izlését nemesíteni hivatva volna, ... minden költség nélkül az egykopekes tömegkiadványt milliósázmra is szépen lehet megcsinálni, ha az, aki csinálja, érti a technikát, és ismeri a szép könyv törvényeit.” (Elek Artúrnak) Látta, hogy nem „a szélsőséges külföldi divatok” utánzása, vagy a „hamis sajátos nemzetieskedés” vezethet el az igazi könyvművészethez. Könyvtárakat látogatott, kézbe vette az elmúlt korok remekműveit, a népművészet alkotásait, megismerkedett külföldi törekvésekkel, s végül Fülep Lajos szigorú kritikája segítette a helyes útra. Így vall erről Mata Jánosnak: „... úgy, ahogy mások más területen például Bartók és Kodály a zenében a sorstól azt a feladatot kapták, hogy a tizenkilencedik század formarombolása után új zenét építsenek két ősforrásból, egyrészt a valódi néphagyományból, másrészt a múlt nemes és igazi

kultúrművészetéből, és is azt kaptam feladatul, hogy megkeressem a nyomdászat igazi hagyományát... , és összeegyeztessem ezt a hagyományt azzal, ami népi érték a régi magyar tipográfiában, és a modern technikával. Ehhez nemcsak érzék kell, nemcsak képesség, de igen-igen sok kísérletezés, konkrét tudás és tapasztalat, s emellett önmegtágadás, a könnyű sikerek elvetése, felelősségérzet és még valami. Egyrészt társak, akik – akár más területen is – ugyan- ezt a célt tűzik maguk elé. Másrészt az is, amit én a kellő időben kapott alkalmas pofonnak nevezek.” Ezt a pofont kapta Füleptől. Amikor 1911-ben *Szellem* című folyóiratához borítólapp-tervet kért tőle, Kner reneszánsz stílusú iniciálékkal díszített címlapot küldött neki. Fülep áthúzta piros ceruzával az iniciálékat és ezt írta Knernek: „Amelyik nyomdász pedig *csak* betűvel nem tud szép könyvet csinálni, úgyse lesz nyomdász soha.” ... „Ez a pofon olyan volt, hogy egy hétig szédelegtem utána, és csak lassan ismertem fel, hogy megérdemeltem. De ez indított el a helyes irányba.” S az eredmény: a tradíciókban gyökerező modern magyar tipográfia.

Ebben a stílusban indítja meg a Kner-nyomda a jelentékenyebb kiadói tevékenységet. Kiadóktól bémunkát nem vállaltak, mert egyetlen szempontjuk az üzlet volt, s Knerék kiadványaik tartalmával sem értettek egyet. „Így hát azt gondoltuk, hogy inkább majd magunk adunk ki, s megmutatjuk, hogy kell és lehet szép magyar könyveket csinálni. Alakult is ki egy kis írói kör, amely körénk csoportosult, de ezt az események lesodorták a láthatárról” – írja Kner 1923-ban Szabó Lőrincnek. Az 1910-es években tehát első- sorban a korabeli magyar irodalom értékei látnak napvilágot a Kner-kiadványok között: Lányi Sarolta *A távozó*, Kosztolányi Dezső *Tinta*, Lesznai Anna *Édenkert*, Lukács György *Balázs Béla és akiknek nem kell*, Szabó Dezső *Napló és elbeszélések* című műve, továbbá Balázs Béla 10 kötete, s mellettük pl. Thomas Mann *Haldl Velencében* című munkája. Szabó Dezső *Az elsodort falujának* a kiadására azonban Kner már nem vállalkozott. Biztos könyvsiker lett volna, de nem értett vele egyet s „keserű szájjal” adta vissza. „Elismerem ma is bizonyos értékeit, de olyan erkölcstelenségeit és hibáit éreztem, amelyek miatt nem tudtam vele a közösséget vállalni.” (Fülep Lajosnak.)

Már az 1910-es évek végén tervezi három sorozat kiadását, amelyeket csak 1920 és 1922 közt tud megjelentetni. E sorozatok: a Három Csepke Könyv, a Kner-klasszikusok és a Monumenta Literarum. Mindhárom Kner Imre, Király György és Kozma Lajos közös munkájának az eredménye. Kner tervezi e kiadványok tipográfiáját, Kozma a tipográfiával harmonizáló famatszetteket készít, Király pedig a szövegeket gondozza. Levélváltásuk harmonikus, átgondolt, mindenre kiterjedő műhelymunkáról vall. A Három Csepke Könyv a régi magyar próza legszebb termékeiből válogatott 3 kötet: históriá-

kat, trufákat, legendákat tartalmaz. Ahogy Király György a tervezeténél írja róla, „... a gyűjteménynek elsősorban kultúrtörténeti értéke van”. A Kner-klasszikusok 12 kötetében a magyar költészet jeles alkotásai láttak napvilágot Balassitól Zrínyin, Csokonáin, Katona Józsefen, Vörösmartyn és Pctőfin keresztül Madách Imréig; megint csak Király szavaival: „... ami művészi szempontból ma is él még, s aminek mellőzése nagy veszteség volna mai kultúránkra.” A Monumenta Literarum két, 12–12 művet tartalmazó részben jelent meg a világirodalom kiterjedelmű remekműveiből, kitűnő fordításokban. Király György levele körvonalazza a sorozat koncepcióját: „Nekem is az a véleményem, hogy csupán elsőrangú, nagy auktoroktól kell szövegeket adni, de viszont nem mindig azok legelcsépeltebb dolgát, amelyet mindenki ismer. Vannak ritkaságok, amelyek néha éppen azért, mert az átlagközönség nem szokott élvezni, és csak a szellemi felsőbb tíezeknek való, ami azonban nem azt jelenti, hogy a nagy tömegeket ne lehessen rá nevelni . . .” Így jelenik meg a sorozatban pl. az *Énekek éneke*, az *Aucasin és Nicolete*, az *Argirus*, Milton kisebb költeményei, Coleridge: *Ének a vén tengerészről*, L. Tolsztoj: *A két zarándok*, Machiavelli: *Mandragora*, Cervantes: *Cornelia*, Balzac: *Jézus Krisztus Flandriában* stb. A tartalmilag és filozófiaiilag kitűnő szövegek méltó tipográfiai és grafikai kiállításban látnak napvilágot. Kner, saját vallomása szerint igen nagyon beletanult rajtuk „a régi stílus szellemébe”. Hevesy Ivánnak 1941-ben ezt írja róluk: „... amit én a Klasszikusokon és a Monumentán tanultam: a szöveg és a tipográfiai forma belső, törvényszerű összefüggését ma sem tudják külföldön sehol sem úgy, mint én, ma is abból élek, amit ez a két sorozat adott nekem.”

Kner tehát megtanulta, hogyan kell jó és szép könyvet csinálni, vállalta érte az anyagi áldozatot is, hivatásának tekintette a könyvkiadást, könyvei azonban nem kellettek a magyar közönségnek. A Klasszikusokat pl. 1200 példányban jelentette meg 1921-ben, de — ahogy Hatvany Lajosnak írja — 1931-ben, tíz év után 500 még megvolt belőle, a többi 700-at sem tudta eladni, kb. csak 300-at, a többit elosztogatta. A Klasszikusok és a Monumenta „nekem személyileg, mint kiadónak és tipográfusnak büszkeségem és felejthetetlen élményeim, üzletileg pedig teljes, százszázalékos tévedésnek bizonyult . . . Ős elpazaroltam rájuk életem két és fél évét . . .” — vallja csalódottan Fülep Lajosnak 1934-ben. A korabeli Magyarországnak nem volt szüksége a 20. századi legnagyobb nyomdász kiadói munkásságára!

Már a Monumenta Literarum előkészítésekor látta, hogy a kiadvány „üzletnek nem valami fényes dolog” számára, mégis vállalkozott a kiadásra, „... mert együtt akarom tartani személyzetemet, muszáj mégis valamit csinálni, s azt hiszem, ez az a terület, amelyen

leginkább betölthetem ma a hivatásomat Magyarországon”. A húszas évek elején még bízott a helyzet megváltozásában, kudarcát a háború utáni rossz viszonyok, a szegénység rovására írta. „Énnekem mindig az volt az ideálom, nemes tipográfiát, tipográfiai művészetet adni mindenkinek hozzáférhető árban. Remélem, megérjük még azt az időt, mikor az újra lehetséges lesz, s addig is nevelhetek magamnak egy bizonyos publikumot erre” — írja Király Györgynek 1921-ben.

1922-ben, olyan időben, amikor a kurzus sajtója átkokat szórt Adyra és a forradalmak előtti progresszív irodalmi irányokra, Kner két Adyról szóló munka kiadására vállalkozott (Kardos László: *A huszonegyéves Ady Endre* és Révész Béla: *Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről*). Bár nem ismerte Adyt, s nem is hatott rá annyira, mint az őnála valamivel idősebb generációra, most mégis mellé áll: „... annyira vétkes dolognak tartom, annyira szennyes, kicsinyes és aljas dolognak, ami itt Ady körül történik, hogy mélyebb hozzátartozás nélkül is kötelességemnek tartom, hogy amit érte tehetek, megtegyem. Ezért hozok áldozatot azért, hogy ez is, meg a Révész-könyv is hozzá méltó és feltűnően jó formában és megfelelő aplommal lépjenek fel” — írja Szabó Lőrincnek a Kardos-kötet gondozójának. Ugyancsak 1922-ben jelenik meg Szabó Lőrinc *Föld, erdő, Isten* című verseskötete is Gyomán, de ez sem fog s a keserves tapasztalatok Knert arra kényszerítik, hogy abbahagyja a kiadást. „Ma csak azt lehet kiadni, ami hamar elfogy, de azt a hamar elfogyó valamit én nem adom ki. Ergo, nem lehet egyelőre kiadnom... Teljesen azonban nem tudok erről lemondani... fenn kell tartanom a folytonosságot... ki kell adnom évente néhány kis könyvet, amelyeknek tartalma az irodalmi jelentőségénél és művészi értékénél fogva indokolja a kötetben való megjelenést és alkalmas arra, hogy egészen előkelő kivitelben, kis példányszámban jelenjen meg.” (Szabó Lőrincnek) Ez az évenként megjelenő néhány kiadvány azonban csak fordítás lehet, mert a 30-as évek magyar könyvtermésének túlnyomó többségével nem ért egyet. „Az eredeti magyar nyelvű irodalom mellé nem állhatok, mert annak, ami ma megjelenik, csak igen kis része tud érdekelni. Olyasmit, ami nem érdekel, nem tudok kiadni, mert ha nem szívügyem, akkor nem tudok kedvvel belefeküdni, és nincsen meg bennem hozzá az áldozatkészség...” Ezért Szabó Lőrincnél kér javaslatot kisterjedelmű fordítanivaló külföldi irodalmi alkotásokra.

Az 1920-as évek második felében kiadványainak nagyobbik része valóban fordítás. 1926 és 1928 között 12 kötetes sorozatot ad ki az orosz novellaírás remekeiből, 1929-ben 6 kötetes svéd, 1930-ban 6 kötetes dán és 6 kötetes norvég, 1933-ban 6 kötetes észt sorozat kerül ki a Kner-nyomdából a kiadói folytonosság biztosítása végett.

Közben 1932-ben kiadja Szabó Lőrinc *Te meg a világ* című verseskötetét, Fülep Lajos levele szerint a legszebb magyar könyvet, és *Az örök Goethe* címen a nagy német író műveiből 3 kötetet — ugyancsak Fülep szerint — gyönyörűen. A közönség ezeket a könyveket sem vásárolja, jelentékeny készletek vannak Knerék birtokában, minden közönségszervező propaganda-tevékenységük ellenére. Kner Imre azonban, hogy kiadványai valamilyen módon betöltsék társadalmi hivatásukat, kb. 30 000 kötetet ajándékoz közkönyvtáraknak, főként tanyai és munkáskönyvtáraknak. „Így a munkásság jobb elemeinek kezébe jutnak el” — írja Lesznai Annának. A közigazgatási nyomtatványokat rendelő jegyzőknek ugyancsak könyvpéldányokat mellékel, de a harmincas évektől szinte minden neki írt levélben a kapott könyveket köszönik meg levelezőtársai. Miután le kell mondania, hogy a könyvkereskedelem révén törekvéseinek szélesebb körben visszhangja támadjon, örül, ha olyanoknak a kezébe kerülnek munkái, akik megértik és szeretik őket, izolált helyzetében nagyon fontosak számára az értő barátok elismerései, vallja számos levelében. Amikor Fülep Lajos 1934-ben az észt sorozatot megköszöni, szigorúan bírálja az orosz és északi fordítás-sorozatokat. „Nem kell talán ismételtetnem véleményemet nálunk egyedülálló tudásáról és művészetéről a tipográfia terén — annál kevésbé tudok belenyugodni abba, hogy ez a nagyszerű tudás és művészet ilyen silány kiadványokra pocsékolódik . . . Itt vannak az előző sorozatok, az orosz, dán stb.; az orosz összeválogatása nagyon jó, fordítása tűrhető, bár nem írói munka . . . — a többi azonban borzalmas, nincs rá szó.” Ahogy valamikor jó hatást tett tipográfiai pályájára, most mint kiadóra szeretne rá hatni: „tudja-e, hogy *nincs teljes Petőfink!* . . . Micsoda nagyszerű föladat: egy ilyen kiadvánnyal a Kner-cég örök hálára kötelezte volna a magyar kultúrát . . .” Valóban nagyszerű feladat, de Kner Imre a sok kiadói kudarc és veszteség után már nem vállalkozik rá. „Hogy az észteket veszi-e valaki, az nekem teljességgel közömbös . . . De ha aztán ezt a Petőfit nem venné a fene sem, mert *nem venné*, azt nem lehetne elbírní. És nincsen is időm és pénzem hozzá!” — válaszolja. „Ebből nekem elég volt, ezt nem bírom s nem rédemlem. Ha egy közönség annyi visszhanggal felel arra, amit én csináltam, akkor nem szabad többé azt csinálnom, amit csináltam . . .” Nem vállalkozik azoknak a korabeli íróknak (Illyés Gyula, Pap Károly, Németh László, Füst Milán) a kiadására sem, akiket ugyancsak Fülep ajánl neki. Van azonban két dédelgetett terve: „egy parasztújság kiadása, amely politikamentesen szaktudást és helyes gazdasági információkat” közvetítene és egy ponyvaszerű, népies sorozat megindítása a legszélesebb néprétegek nemes szórakoztatására. Az élénk szociális érdeklődésű Kner felismeri ugyanis, hogy a magyar társadalom egyik fő problémája a magyar mezőgazdaság elmaradottsága,

s a parasztság és mezőgazdasági munkásság szegénysége és műveletlensége. Ezen szeretne segíteni a két terv megvalósításával, de természetesen erre nem kerülhet már sor. Társadalmi kérdések iránti fogékonysága révén kerül kapcsolatba a szegedi fiatalokkal is, levelez velük, főként Buday Györggyel, a mozgalom vezetőjével, s rögtön felajánlja nyomdászai szolgálatait. (Kapcsolatukat részletesen elemzi Ortutay Gyula a kötetet bevezető tanulmányában.) Móricz Zsigmondnak írt levelében azt kifogásolja, hogy a magyar sajtó elhanyagolja a közélet és gazdasági élet fontos problémáit. „A Te problémaérzékenységed, friss látásod, plasztikus szemléleted és láttatni tudó emberbrázolásod, a magyar falusi néppel való meleg együttérzésed és együvé tartozásod volna hivatva ezen változtatni és rámutatni a dolgok mögött rejlő alapigazságokra.”

A harmincas évek közepétől — amikor az ország fasizálódása mind nyilvánvalóbb lesz, a gazdasági helyzet egyre inkább romlik — az események már nemcsak Kner Imre üzemét, de személyes egzisztenciáját is fenyegetik, a közélet és a társadalom kérdései mellett a jövőtől való félelem, a szorongás és a teljes kilátástalanság érzése, de egyúttal saját értékének és eredményeinek tudata is egyre nagyobb helyet kap a levelezésben. Itthon teljes izoláltságban folytatja a reménytelen küzdelmet, kegynek tekinti a sorsból, hogy egyáltalán dolgozhat. Nem tud és nem is akar elmenni. „... nem tudunk és nem akarunk másutt élni, és nem is látunk semmiféle lehetőséget arra, hogy elmozduljunk... Az egyetlen lehetséges dolog: csinálni addig, ameddig lehet, túrni, ameddig lehet, s amikor már nem lehet, itt elpusztulni” — írja 1939-ben, az 1938 óta Londonban élő Buday Györgynek. Pedig külföldön a legkiválóbb nyomdászok elismerték a munkáját, megbecsült emberként nyugodtan élhetett volna bárhol.

Könyvkiadással ilyen körülmények között még kevésbé foglalkozhatott, de Kodály Zoltán biztatására, 1940-ben, a könyvnyomtatás feltalálásának 500. évfordulója tiszteletére kiadta Tótfalusi Kis Miklós *Mentségét*, Tolnai Gábor szöveggondozásában és utószavával. Tolnai az előkészítő munkák során egyik levelében még így biztatja: „Tótfalusi nem lehetsz!”, de ő egyre hasonlóbbnak érzi sorsát a nagy 17. századi tipográfuséhoz. A zsidótörvények tovább növelik szorongását, érzi, hogy egyre fogy körülötte a levegő. „Rövidesen kinyomom a Király György-féle három Csepke könyv újrányomását, emlékül. Hiszen azok után, amiket a miniszterelnök bejelentett: a zsidót el kell távolítani minden olyan helyről, ahol a nemzeti lélek fejlődését és irányítását befolyásolhatja, nyilvánvaló, hogy könyvet kiadnom nem lesz többé lehetséges, nem is szólva arról, hogy ennél közelebbi és mélyebbre ható lehetőségeket is elvehetnek majd még tőlem...” — írja 1941-ben Hevesy Ivánnak. Pedig sokaknak példát

adhatott volna magyarságból. Gyerekeit Bartók és Kodály dalain s a magyar művészet alkotásain nevelte, egész munkásságát a magyar nép érdekében végezte, s még legnagyobb szorongásai idején sem elsősorban a saját sorsáért aggódott, hanem az egészért, az országért, ahogy számos levelében vallott erről a negyvenes évek elején. Fia, Kner Mihály 1945 februárjában Mata Jánosnak írt levelével zárul a gyűjtemény, ebből tudjuk meg, hogy internálták; előbb dunántúli városokba, majd Németországba hurcolták el. Az internálásból sohasem tért vissza.

A kötethez Ortutay Gyula írt bevezetést. A leveleket Elek László gyűjtötte össze, s ő készítette a jegyzeteket is. A válogatás és a szerkesztés Szántó Tibor munkája. A kötet összeállításáról és válogatásáról csak ismételni lehetne Fülep Lajosnak a *Magyar Nemzet* 1970. január 4-i számában írt kritikáját. A jegyzetek gyakran lexikoncikk-szerűek; általánosságban szólnak egy-egy személyről, s nem azokat a konkrét kapcsolatokat, vonatkozásokat emelik ki, amelyekről a levelek szövegében szó van. A kötet tipográfiája a gyomai Kner-nyomda gondos munkáját dicséri, méltó a nagy könyvművész szelleméhez és emlékéhez.

FÜLÖP GÉZA

SCHWEITZER PÁL: EMBER AZ EMBERTELENSÉGBEN

(Akadémiai, 1969. — Irodalomtörténeti füzetek 62.)

Csak néhány íróról mondhatjuk, hogy könyvtárnyit írtak már róluk; Ady közéjük tartozik. Az irodalomtörténeti munkáknak ez a már több évtizedes áradata bizonyítja a mű problémagazdagsága mellett azt is, hogy Ady tovább él az „ifjú szívekben”, kérdései, válaszai, kételyei és bizakodásai nem veszítették el máig ható érvényességüket. Ady magatartása: a világ dolgaiban emberként és magyar-ként egyaránt helytállás, a küzdelemnek a kudarcok ellenére „csak-azértis” folytatása — olyan magatartás, amely ma sem szorul korrekcióra.

Az Ady-irodalom azonban gazdagsága ellenére is hézagos. Számtalan problémára nemcsak megnyugtató megoldást nem adott még az irodalomtörténet, de jószereivel nem is foglalkozott vele érdemben. A részletkérdések sora vár megoldásra, tehát az Ady-kép egésze sem tekinthető véglegesnek.

Az Ady-irodalom nemrég újabb jelentős művel gazdagodott. Schweitzer Pál könyve, az *Ember az embertelenségben* „részletkérdéssel” foglalkozik, hatékony módon: úgy, hogy megállapításai az életmű egészére kisugárzanak. A könyv témáját alcíme meghatározza: *A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*. Tehát